

УДК 347.515.2:343.23(477)"18/19"

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/84-2-3>

Юлія МАГАСЬ-ДЕМИДАС,

orcid.org/0000-0002-6113-8527

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри права та публічного управління

Житомирського державного університету імені Івана Франка

(Житомир, Україна) *demydasu@gmail.com*

УМОВИ ПРАЦІ ТА ПОБУТУ ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВИХ СЛУЖБОВЦІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розвиток ринкових відносин у Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ століття призвів до активізації торговельних відносин, розвитку роздрібною торгівлі. Зріс попит на професію торговельно-промислового службовця. Торговельно-промислові службовці (прикажчики) працювали в крамницях, конторах, аптеках, на товарних складах. Їхня праця регулювалася застарілим Торговельним статутом, який містив багато прогалин, зокрема щодо врегулювання тривалості робочого дня, оплати праці й умов праці прикажчиків. Як наслідок, торговельно-промислові службовці працювали у жахливих умовах по 15-19 годин, отримували мізерну зарплатню, яка часто виплачувалась не регулярно та не в повному обсязі. Торговельні учні взагалі не отримували заробітної плати, служили за житло та їжу.

Часто прикажчики були змушені проживати на квартирі у роботодавців у погано облаштованих житлових приміщеннях, харчуватися за залишковим принципом, виконувати при цьому, крім прямих службових обов'язків, роль домашньої прислуги, зазнавати втручання господарів у їхнє особисте життя.

Прикажчики потерпали від численних професійних хвороб. Холодні вологі приміщення магазинів та складів, шкідливі випари, антисанітарія, надмірний робочий день, брак коштів на задоволення елементарних життєвих потреб суттєво погіршували психологічний та фізичний стан, призводили до ранньої втрати працездатності чи інвалідності. Особливо важким було становище жінок та дітей, які отримували нижчу зарплату, ніж чоловіки, а працювали на рівні з ними.

На відміну від фабрично-заводських робітників, правовий статус торговельно-промислових службовців був гіршим. Якщо робітничий рух спонукав владу до хоча б до мінімального регулювання правового становища працівників заводів та фабрик, то прикажчики, в силу особливостей професії, були менш згуртованими й тривали час не мали таких засобів тиску на владу. Революція 1905-1907 рр. стимулювала ріст громадянської свідомості торговельно-промислових службовців, розгортання страйкового руху, перетворення їхніх товариств взаємодопомоги на професійні спілки або створення нових профспілок.

Ключові слова: торговельно-промислові службовці, прикажчики, роботодавці, робочий день, умови праці, професійні хвороби, професійні об'єднання.

Yuliia MAHAS-DEMYDAS,

orcid.org/0000-0002-6113-8527

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Law and Public Administration

Zhytomyr Ivan Franko State University

(Zhytomyr, Ukraine) *demydasu@gmail.com*

WORKING AND LIVING CONDITIONS OF TRADE AND INDUSTRIAL EMPLOYEES IN DNIEPER UKRAINE IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

The development of market relations in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th century led to the intensification of trade relations and the development of retail trade. The demand for the profession of commercial and industrial employees increased. Commercial and industrial employees (clerks) worked in shops, offices, pharmacies, and warehouses. Their work was regulated by an outdated Trade Statute, which had many gaps, particularly regarding the regulation of working hours, wages, and working conditions for clerks. As a result, commercial and industrial employees worked in appalling conditions for 15-19 hours a day, receiving meager wages that were often paid irregularly and not in full. Trade apprentices received no wages at all, serving only for accommodation and food.

Often, clerks were forced to live in their employers' quarters, in poorly equipped living spaces, eating leftover food, and, in addition to their direct professional duties, performing the role of domestic servants, while also enduring their employers' interference in their personal lives.

Clerks suffered from numerous occupational diseases. Cold, damp shop and warehouse premises, harmful fumes, unsanitary conditions, excessively long working hours, and the lack of funds to meet basic living needs significantly worsened their psychological and physical state, leading to early disability or loss of working capacity. The situation was particularly harsh for women and children, who received lower wages than men while working on par with them.

Unlike factory and plant workers, the legal status of commercial and industrial employees was worse. While the workers' movement forced the authorities to at least minimally regulate the legal status of factory and plant workers, clerks, due to the nature of their profession, were less organized and for a long time lacked means to exert pressure on the authorities. The Revolution of 1905-1907 stimulated the growth of civic awareness among commercial and industrial employees, the expansion of the strike movement, and the transformation of their mutual aid societies into trade unions or the creation of new trade unions.

Key words: commercial and industrial employees, clerks, employers, working day, working conditions, occupational diseases, professional associations.

Постановка проблеми. Розвиток капіталістичних відносин, зокрема торгівлі, у другій половині XIX ст. спричинив істотні зміни на ринку праці: стрімко зростає кількість найманих робітників у різних сферах. Зокрема, збільшилась кількість осіб, зайнятих у сфері торгівлі. Так, відповідно до перепису 1897 р. в Російській імперії нараховувалося 1,5 млн. торговельно-промислових службовців (прикажчиків), які працювали в магазинах, аптеках, конторах, на товарних складах (Антошкін, 1921: 8). Їхнє становище було складним: важкі умови праці та необлаштованість повсякденного життя були звичайним явищем. У взаємовідносинах прикажчика і роботодавця зберігався патріархальний стиль, при якому службовець часто був безправним та залежним від господаря не лише у робочий час, а й в особистому житті. Через прогалини в трудовому законодавстві та брак згуртованості працівникам було важко відстоювати їхні права, тому перші ознаки покращення, особливо в невеликих населених пунктах, намітилися тільки після 1905 р.

Аналіз досліджень. Сучасні історики не приділили належної уваги питанням побуту та умов праці торговельно-промислових службовців Наддніпрянської України вказаного періоду. Серед наявних праць доцільно назвати роботи кінця XIX – початку XX ст., зокрема, А. Гудвана (Гудван, 1925), Д. Антошкіна (Антошкін, 1921), С. Прокоповича (Прокопович, 1905) тощо, які, будучи учасниками профспілкового руху, досліджували його теоретичні підвалини, передумови розвитку та практичний досвід.

Метою цієї статті є проаналізувати умови праці та побуту торговельно-промислових службовців Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX ст. у Наддніпрянській Україні стрімко розвивалися роздрібна торгівля та сфера послуг, виникало багато дрібних магазинів, закладів харчування, складів тощо. Затребуваною стала професія прикажчика – працівника, який обслуговував

клієнтів, приймав та розкладав товари в крамниці. Оскільки ця професія вимагала базової грамотності й певного рівня знань у галузі обслуговування, прикажчики були більш освіченими, ніж заводські робітники, однак їхнє матеріальне становище та правовий статус були гіршими, ніж в останніх.

Передусім, торговельно-промислові службовці потерпали від надмірного робочого дня. Так, прикажчики Харкова працювали по 16-17 год., Чернігова, Полтави, Катеринослава, Кременчука по 15-17 год., Єлисаветграда, Кам'янця-Подільського, Херсона – по 16-19 год. на добу. Працювали також у святкові та недільні дні. Зарплата при цьому була низькою. Зокрема, в Одесі, Києві, Харкові досвідчені працівники зі стажем 15-20 років, які мали сім'ї і жили в окремих квартирах, отримували лише 25-40 руб. на місяць. У менших населених пунктах зарплата була ще нижчою, часто прикажчики служили просто за харчування і житло. Траплялося, коли службовцю нараховували зарплату, проте на руки її не видавали під загрозою звільнення без атестату про добросовісну службу, що суттєво ускладнювало прийняття на наступну роботу. На роботі до службовців ставилися драконівські вимоги. Наприклад, за відсутності покупців продавцеві не дозволялось не тільки сидіти, а й класти руки на вітрину чи спиратися на щось, стояти 5-10 хв. без діла – треба було розкладати, сортувати товари, щоб, коли заїде покупець, у нього склалося враження, ніби магазин так активно торгує, що не встигають розкласти товар (Гудван, 1925: 27-28).

Становище прикажчика залежало також від вартості житла, харчування, розміру його сім'ї. За даними, зібраними 1904 р. в 25 містах імперії, серед яких були Київ, Єлисаветград, Одеса, Катеринослав, Полтава, 27,46 % торговельно-промислових службовців жили на хазяйських квартирах (більшість із них були несімейними та мали невелику зарплату), решта проживали у власному житлі (Гудван, 1925: 170).

Через надмірну тривалість робочого дня у більшості торговельних службовців не вистачало часу

на особисте життя: вони приходили додому пізно вночі, коли дружина й діти вже спали, і йшли зранку на службу, коли вони ще спали. Торговий учень, який вступав на службу з 11-12 років, був абсолютно відірваний від сім'ї, шкільного навчання (Прокопович, 1905: 17). Якщо прикажчик проживав на квартирі в господаря, він часто виконував роль домашньої прислуги: здійснював роботу по дому, в конюшні, доглядав за худобою, городом, садом. Житло, яке йому надавалося, часто було холодним, вогким і темним. Траплялося, коли роботодавець забороняв працівникові приймати вдома гостей чи родичів, відлучатися з дому без дозволу, палити, навіть читати газети чи книги, мати музичні інструменти (гітари, гармоніки тощо). Власник міг перед сном перевірити, чи вдома прикажчик і чи спить, за відсутності службовця міг обшукати його речі. Таке втручання в особисте життя дозволяло роботодавцю тримати підлеглого в кабалі. Надаючи повне утримання прикажчикам, вони економили на зарплаті (Антошкин, 1921: 19; Гудван, 1925: 25).

Захиститися від самоуправства роботодавців службовці не могли, оскільки вони не були захищені законом. Їхня праця регулювалася Торговельним статутом, прийнятим ще у XVIII ст. У 1887 р. та 1893 рр. він був дещо оновлений, проте норм щодо тривалості та умов праці, захисту від сваволі роботодавців у ньому так і не було (Антошкин, 1921: 14). Відповідно до статті 4 Статуту прикажчики поділялися на два класи: до першого класу належали головні прикажчики, до другого – їхні помічники та інші торговельні службовці. Стаття 6 встановлювала, що термін служби прикажчиків, їхня зарплата, розмір плати за житло й утримання залежать від взаємної згоди з господарем і визначаються письмовим договором. Ця стаття, як правило, застосовувалась лише до прикажчиків 1-го класу, які становили відносно невеликий відсоток, іноді були довіреними особами підприємців. За відсутності письмового договору, за статтею 7 Статуту, прикажчик не мав права вимагати виконання зазначених умов (в тому числі й виплати заробітної плати) (Устав, 1893: XXIV). З судових присудів 1912-1914 рр. впливало, що застосування цієї статті залежало від думки мирового судді, який розглядав справу: часто за позовом прикажчика йому присуджувалась виплата заборгованості, якщо останній міг зіслатися на розписки, за якими отримував платню у попередні місяці перед позовом (Антошкин, 1921: 22-23).

Стаття 9 Статуту передбачала юридичну відповідальність і роботодавця, і самого прикажчика за відсутність письмового договору з прикажчиком

1-го класу. Відповідальності за його відсутність із прикажчиком 2-го класу не було (Устав, 1893: XXIV). Тому на практиці договір із ними зазвичай не укладався, і вони не наважувалися просити про це, щоб не втратити потенційне робоче місце [Прокопович, С. 15]. В багатьох випадках, після усної домовленості прикажчик був щасливий отримати роботу, а підприємець платив йому на власний розсуд. Як правило ті, хто користувався квартирою й харчуванням господаря, не отримували вчасно платню, а забирали по мірі потреби. Роботодавець не завжди її виплачував, або платив менше, ніж було домовлено. Остаточний розрахунок здійснювався при звільненні, але не завжди в повному обсязі (Антошкин, 1921: 23).

Статут дозволяв фізичні покарання. Відповідно до статті 13, якщо прикажчик вів безладне й розпусне життя, господарю дозволялося «вгамувати його домашньою суворістю» (Устав, 1893: XXV), стаття 37 дозволяла карати торговельних учнів за пустощі різками при господарі чи батьках у домі (Устав, 1893: XXVIII). На практиці в кінці XIX – на початку XX ст. відшмагати учня різками або ременем могли уже доволі рідко, це покарання витіснили потиличники й «уходральство», які застосовувалися дуже часто, й не лише за проступки чи пустощі, а й будь-якого приводу (Антошкин, 1921: 14).

В кінці XIX ст. було прийнято ряд законів про найм, обмеження дитячої праці й тривалості робочого дня, проте всі вони стосувалися фабрично-заводських робітників і не поширювалися на торговельно-промислових службовців (О малолетних, 1887; О продолжительности, 1900; Правила о надзоре, 1888). У 1904 р. було оприлюднено затверджену царем думку Державної ради про те, що «добровільне заняття роботою в недільні і святкові дні надається на розсуд кожного, і жодна влада не повинна чинити трудящим масам ніяких перепон» (Е. Ш., 1907). Однак документ не мав сили закону, тому реалізація його була проблематичною.

За відсутності законодавчих норм мали місце намагання встановити обмеження робочого часу на локальному рівні. Прикажчики часто подавали клопотання як до міських дум, так і до губернської влади, купецьких товариств та навіть до міністерства фінансів із проханнями вжити заходів для покращення їхнього становища (Колычев, 1905: 6). Міське положення 1892 р. надавало міським думах право встановлювати внутрішній розпорядок на ярмарках, ринках і базарах, час відкриття й закриття торговельних і промислових закладів у святкові дні (Городовое положение, 1895). На цій підставі міські думи приймали обов'язкові

постанови про припинення торгівлі у святкові й недільні дні. Однак, це були поодинокі рішення. Так, протягом 1895-1899 рр. по всій імперії було прийнято лише 17 таких постанов, протягом 1900-1904 рр. – 24, 1905-6 рр. – 27 (Гудван, 1925: 37).

Одним із чинників, що спонукав владу до прийняття фабричного законодавства, були робітничі страйки. Однак торговельним службовцям було важко організовувати страйки, оскільки особливості галузі перешкоджали їхній згуртованості: зазвичай в одному магазині працювало не більше 2-3 прикажчиків, заклади були розкидані, а в поза-робочий час службовці залишалися під наглядом роботодавця (Гудван, 1925: 24, 28-29).

Низький рівень згуртованості зумовлювався ще й тим, що мрією багатьох прикажчиків було не домагатися покращення умов праці шляхом розширення громадянських прав, демократизації суспільства, змін трудового законодавства, а «вийти в люди», виходячи з існуючих умов: відкрити власну крамничку й стати на позицію господаря (Антошкин, 1921: 7). Як правило, між прикажчиками існувала конкуренція у намаганні завоювати авторитет у підприємця, продемонструвати вміння обслужити покупця. Службовець мріяв у майбутньому відкрити власну справу, оскільки він бачив приклад свого роботодавця: значна кількість купців були в минулому прикажчиками (Гудван, 1925: 85). Однак, із розвитком крупних торговельних закладів повторити їхній шлях ставало практично не можливо.

Із поглибленням ринкової економіки патріархальні риси у трудових відносинах поступово відмирали, натомість виникали нові явища. Зростання масового виробництва і масового споживання спричиняло створення складів та спеціальних підприємств у містах для гуртової торгівлі, відкривалися крупні універсальні магазини, філії крупних торговельних закладів. Маса торговельних службовців зростала, розшаровуючись за майновою та соціальною ознаками, поширювалося безробіття (Гудван, 1925: 83).

У крупних магазинах торговельні службовці були понижені до статусу простих робітників, і хоча матеріально вони були в трохи кращій ситуації, ніж на дрібних торговельних підприємствах, їхнє соціальне становище істотно погіршилося. Такі працівники все більше розуміли, що їхні мрії про відкриття власного підприємства безперспективні, адже для відкриття крупного магазину у великому місті потрібен був значний капітал та знання ринку, а маленька крамниця могла ніколи не перетворитися на крупний торговельний заклад, або й взагалі збанкрутувати, не витримавши кон-

курентії. На чолі крупних магазинів стояв заможний підприємець, який із простого продавця перетворився на керівника закладу. Таким чином між господарями й службовцями виросла така ж прірва, як між фабрикантами й робітниками. Якщо раніше посада прикажчика часто була перехідним етапом до власної справи, то з кінця XIX ст. вона ставала пожиттєвою й спадковою. Багато тих, хто пробував почати свій бізнес, невдовзі банкрутували й поверталися знов на службу. Прикажчики перетворювалися на пролетарів, починали розуміти, що вони ніколи не вийдуть «в люди» (Антошкин, 1921: 7). Часто довірені й старші службовці зганяли злість на молодших прикажчиках та торговельних учнях за всі ті страждання, які їм довелося пережити, поки вони просува-лися службовою драбиною (Гудван, 1925: 121).

Найбільш незахищеними категоріями серед торговельно-промислових службовців були діти й жінки, які мали довший робочий день, ніж дорослі чоловіки, але отримували нижчу платню. 1907 р. в доповіді в Державній Думі міністр торгівлі та промисловості визнав складне становище жінок-прикажниць та торговельних учнів (Отдых торгово-промышленных служащих, 1913: 21). Використання дитячої праці було доволі поши-реним. Зокрема, на початку 1900-х рр. в Одесі з 25876 магазинних прикажчиків було 8507 дітей та підлітків (34,3 %), у Катеринославі вони стано-вили 33 % (Антошкин, 1921: 15).

Учні зазвичай проживали в будинку робото-давця, де прислужували їм, а в магазинах вико-нували важку чорну роботу, не отримуючи за неї платні. Херсонський санітарний лікар В. А. Мефодієв у 1905 р. свідчив, що діти працювали у шкід-ливих для здоров'я умовах. Наприклад, у тютю-нових крамницях вони перебували в задущливому приміщенні, заповненому тютюновими випарами. У тих, хто працював у борошняній торгівлі, в леге-нях осідало борошно тощо. І в таких умовах пра-цівники перебували до 19-20 год. на добу. Спати доводилося на брудній, смердючій, заповненій паразитами, постелі, яка могла не мінятися кілька років. Ночували на кухні, часто на дошках, покри-тих сінниками чи мішках із соломкою. В одному вологому й холодному, не вентиляваному при-міщенні могли спати 5-15 хлопчиків (Врачебная газета, 1905: 20).

Відповідно до даних за 1902-1903 рр. в Одесі, Києві та інших великих містах 5,52 % прикажчиків працювали без зарплати. Із них було 5,1 % дітей та 0,42 % жінок. Найнижчою була зарплата від 3 до 10 руб. на місяць, її отримувало 12,94 % прикаж-чиків, від 10 до 30 руб. отримували 49,54 % служ-

бовців, від 30 до 75 руб. – 25,03 працівників, найвищу зарплату у розмірі 75-125 руб. отримували 3,35 % службовців (Гудван, 1925: 133). У прикажчиць зарплата коливалася від 2 до 50 руб., причому тільки 6 % із них отримувало понад 35 руб. на місяць (Телеграммы, 1905а: 5).

Тривалість робочого дня, зарплата і умови праці прикажчиків залежали від сфери зайнятості. Найкращим було становище працівників ювелірної галузі, меблевих магазинів та крамниць білизни. У них була найменша (в середньому 14,5 год.) тривалість робочого дня. Майже всі службовці користувалися обідньою перервою, недільним та святковим відпочинком. Заробіток вони мали теж вищий, ніж в інших галузях. У відносно непоганій ситуації перебували також конторські службовці (бухгалтери, касири, конторники) – як за розміром зарплатні, так і за умовами праці. Це зумовлювалося тим, що бухгалтери мали спеціальну підготовку, а касири, вступаючи на роботу, вносили заставу, яку роботодавці одразу ж пускали в обіг (Гудван, 1925: 150-151, 168).

Доволі складним було становище працівників магазинів готового одягу. У них не було обідньої перерви. Професійна захворюваність була одна з найвищих у галузі торгівлі оскільки, їм доводилося, незалежно від пори року й погоди, перебувати на вулиці, закликаючи клієнтів. Починаючи з 8-9-річного віку увесь робочий день (14-19 год.) вони працювали на ногах. Гуртові склади готового одягу Одеси, Харкова та інших міст експортували свої товари в межах усієї імперії, тому прикажчикам часто доводилося працювати понаднормово, розпаковуючи й запаковуючи, сортуючи товар. У дні відвантаження товарів на пароплави потрібно було безперервно працювати 36-48 год.

Життя службовців фармацевтичних складів піддавалося постійній небезпеці через пожежі й вибухи. Наприклад, 1901 р. відбулася дводенна пожежа в Одесі на складі аптекарських товарів Руднянського, де загинуло 23 прикажчики й конторники. В особливій небезпеці були учні, яким доводилося постійно бігати в запасні склади, підвали, де зберігалися вибухонебезпечні легкозаймисті речовини, і в результаті найменшої небережності вибухи там відбувалися доволі часто. Крім того, службовцям доводилося дихати у приміщеннях повітрям, наповненим випарами хімікатів. Як правило, вони не мали ні обідньої перерви, ні святкових чи вихідних днів.

Дуже складними було життя службовців крамниць залізо-скобяних товарів, яким доводилося працювати по 17 і більше годин на добу. Тут учням потрібно було переносити й складати дуже важкі

товари. Нерідко траплялося, коли знесилені напівголодні діти, серед яких були й 9-10-літні, не могли втриматися на ногах і падали, перекидаючи на себе важкі речі. Такі нещасні випадки траплялися масово. Тільки в 1902 р. в Петербурзі, Москві, Варшаві, Харкові, Києві, Одесі, Вільно їх відбулося загалом 102. Прикметно, що 46,5 % учнів у цій галузі працювали безоплатно, а 53,5 % отримували тільки 3-10 руб. зарплати (Гудван, 1925: 154-156).

В торговельних приміщеннях панувала антисанітарія, від чого страждали не тільки працівники, а й покупці. Санітарний нагляд над харчовими продуктами був мало ефективний, не мав впливу на власників магазинів. Останні або бували заздалегідь попереджені про візит санітарного нагляду й встигали підготуватися (Антошкин, 1921: 18), або ігнорували висновки медиків. Зокрема, усі лікарі, які оглядали приміщення херсонських магазинів, відзначали жахливу антисанітарію: підлога вкрита кіркою бруду, у закутках – гори сміття, продукти, зокрема й харчові, вкриті шаром пилу, оскільки нічим не накривалися, не захищалися від мух, прикажчики ходили в брудному одязі, що не змінювався місяцями. Маса попереджувальних повісток, що видавалися багатьом підприємцям повторно, викликала у них лише здивування (Врачебная газета, 1905: 20).

Надмірна тривалість робочого дня при негігієнічних умовах праці, відсутності правильних проміжків відпочинку та прийому їжі, часто поганої якості, породжувало у працівників різні хвороби, які закладалися ще в дитячому віці, коли вони були учнями. Найбільш поширеними були ревматизм, запальні хвороби шлунка та органів дихання, нервові розлади. Найбільше на ці хвороби страждали службовці м'ясних і скобяних магазинів (Гудван, 1925: 177-178, 180).

Оскільки крамниці й склади взимку не опалювались, прикажчики весь свій робочий час проводили в холодних, вогких приміщеннях із протягами. Часто квартири, де вони жили, були такими ж. Потрібно було багато часу бути на вулиці, закликаючи клієнтів, незалежно від погоди. Через постійне перебування на ногах розвивалося варикозне розширення вен, а через холод та вологість – ревматизм. Лікар Поляк після обстеження київських прикажчиків зазначав, що практично всі хворі скаржилися на ломоту, слабкість і тремтіння в ногах, набряки та болі (Гудван, 1925: 181-182). До захворювань органів дихання призводили вдихання фарбованого бавовняного й вовняного пилу, хлороформу, крохмалю, продуктів дублення хутра, погана вентиляція або її відсутність (Антошкин, 1921: 18).

Виснажлива праця у таких складних умовах призводила до інвалідності в ранньому віці. Так, у відповідь на пропозицію міністра фінансів обговорити питання нормування робочого дня прикажчиків, Єлисаветградський біржовий комітет писав, що внаслідок важкої роботи вони рідко можуть прослужити більше 20 років. У 1913 р. в середньому на кожного торговельного службовця приходилося: в Одесі – 2,29 хронічні професійні хвороби, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Харкові від – 1,1 до 2,03 хвороб (Антошкин, 1921: 15, 17).

Під час хвороби чи старості прикажчики могли розраховувати тільки на власні заощадження, оскільки забезпечення з боку підприємців вони отримували вкрай рідко. Траплялося, коли прикажчику доводилося продавати чи закладати майно, щоб вижити в період вимушеної непрацездатності (Гудван, 1925: 178).

Усе вище зазначене негативно впливало на психологічний стан торговельно-промислових службовців, серед яких панував пригнічений настрій, страх за завтрашній день. Прикажчики не мали часу й можливості задовольняти свої релігійні, сімейні, громадянські потреби, відвідувати навчальні заклади для загального розвитку та набуття професійних знань (Колычев, 1905: 3). Мала місце професійна деформація, оскільки в сфері торгівлі та обслуговування цінувалися вміння швидко визначати психологію покупця, обдурити його, нав'язати йому власну думку, продати неякісний товар. Від наявності цих рис залежало, чи матиме прикажчик роботу, тому вони формувалися у нього з раннього віку – з часів учнівства (Гудван, 1925: 186). У процесі виконання роботи за прилавком доводилося терпіти моральні муки, миритися з вимогливістю й примхами покупців, бути завжди люб'язними. Це призводило до моральної надломленості, байдужості до всього, крім дешевих і шкідливих насолод у брудних шинках і домах терпимості (Антошкин, 1921: 19).

Значне поширення, особливо серед неодружених, мали венеричні хвороби, причому вже серед осіб 16-18-річного віку. Так, 16-річний прикажчик із Одеси Міша Вассерман, що служив у магазині готового одягу, писав у 1903 р. в передсмертній записці, що йому доводилося працювати до виснаження, а духовних розваг та вільного часу не було. Тому раз на тиждень він ходив до шинку, а потім у дім терпимості, в результаті чого захворів на сифіліс. Після перших проявів хвороби хлопець наклав на себе руки (Гудван, 1925: 179).

Усі вище зазначені обставини, а також пролетаризація прикажчиків в умовах поглиблення ринкової економіки, спонукали їх до консолідації.

Першими спробами згуртування були створені в рамках чинного законодавства товариства взаємодопомоги: в м. Одесі, Києві (Грачев, 1897: 113-114), Харкові (Винокур: 11), Полтаві (Горайстов: 137) тощо. На зорі своєї діяльності вони мали більше благодійний, ніж професійний характер, перебували під контролем підприємців, тому були мало ефективними у боротьбі за трудові права службовців. Проте, по мірі зростання громадянської свідомості, прикажчики займали в них більш активну позицію й перетворювали товариства взаємодопомоги на професійні об'єднання, або створювали з нуля профспілки. Так, у листопаді 1905 р. в Одесі здійснювалася робота зі створення спілки прикажчиків всіх віросповідань для боротьби із експлуатацією. При ній організовувалися бюро для пошуку роботи, каса взаємодопомоги, бібліотека і споживчі крамниці (Телеграммы, 1905f). Курс на профспілковий рух було відкрито проголошено на третьому всеросійському з'їзді торговельних службовців у 1906 р. (Магась-Демидас, 2024: 1216).

Революція 1905-1907 рр. активізувала також страйковий рух прикажчиків. Так, 31 травня 1905 р. із вимогами покращення умов праці та підвищення заробітної плати розпочали страйк всі прикажчики м. Вінниці (Телеграммы, 1905с: 5). 7 листопада того ж року застрайкували та провели мітинг у народному домі прикажчики торговельних і промислових закладів м. Севастополя, більшість магазинів міста було зачинено (Телеграммы, 1905f). На початку червня 1907 р. за участю профспілки влаштували страйк прикажчики Білої Церкви, вимагаючи 12-годинного робочого дня (ІЦІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 2118. Арк. 11).

Під впливом страйкового руху підприємці йшли на поступки. Зокрема, у травні 1905 р. мировою угодою закінчився страйк прикажчиків у Феодосії. У Сімферополі купці запобігли страйку, завчасно погодившись на умови службовців (Телеграммы, 1905с: 7). Мирові угоди про скорочення робочого дня до 12-13 год. було укладено у Єлисаветграді (Телеграммы, 1905b: 6), до 11-13 год. – в Умані (Телеграммы, 1905е: 6).

Висновки. В кінці XIX – на початку XX століття становище торговельно-промислових службовців Наддніпрянської України було складним. Прикажчики поділялися на два класи: до першого належали більш привілейовані працівники на вищих посадах, однак основну масу становили рядові прикажчики другого класу, правове становище яких було не захищене законодавством. Їхній робочий день становив 15-19 годин, вихідних днів було дуже мало. Міські думи в межах їхніх повно-

важень подекуди скорочували тривалість робочого часу, однак це були поодинокі випадки. Заробітна плата залежала від галузі, в якій працював службовець, однак загалом була не високою. Прикажчикам доводилося працювати в холодних вогких приміщеннях, перебувати весь день на ногах, вдихати випари хімікатів, переносити важкі вантажі. При цьому вони вкрай погано харчувалися й проживали в поганих умовах. Усе це призводило до професійних хвороб, втрати працездатності в ранньому віці. Найкращим було становище працівників ювелірної галузі, меблевих магазинів та крамниць білизни, конторських службовців, найгіршим – прикажчиків фармацевтичних складів та магазинів залізо-скобяних товарів.

Особливості професії ускладнювали згуртування прикажчиків для боротьби за трудові права: дрібні торговельні заклади були віддалені

один від одного й у кожному з них працювало, зазвичай, не більше 3 службовців. В результаті прикажчики мріяли про покращення умов не через розширення громадянських прав, а шляхом відкриття власного магазину й перетворення на підприємця. Тому на законодавчому рівні праця прикажчиків була врегульована гірше, ніж робота фабрично-заводських робітників, які були більш чисельними й мали можливість тиснути на владу через страйковий рух.

Розвиток ринкових відносин сприяв поширенню великих універсальних магазинів із великим штатом працівників. Посилювалася пролетаризація прикажчиків. По мірі того, як мрії службовців про власну дрібну крамничку ставали безперспективними, зростала їхня згуртованість, розгортався страйковий рух, створювалися професійні спілки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антошкин, Д. Очерк движения служащих в России (со второй половины XIX в.). Москва: Библиотека профессионального движения, 1921. 102 с.
2. Винокур Д. Торговые служащие Харькова. Профессиональное движение служащих Украины (1905-1907): сборник. Б. м.: Издательство ВУСПС «Украинский рабочий», Б. г. С. 7–34.
3. Врачебно-санитарная хроника. Врачебная газета. 1905. № 7. С. 20.
4. Городовое положение. Полное собрание законов Российской империи. СПб.: 1895. Собр. 3-е. Т. XII. С. 430–456.
5. Горайстов М. Торговые служащие Харькова. Профессиональное движение служащих Украины (1905-1907): сборник. Б. м.: Издательство ВУСПС «Украинский рабочий», Б. г. С. 136–145.
6. Грачев В. И. (сост.). О праздничном отдыхе. В память о прекращении торговли по воскресным и другим праздничным дням в г. Смоленске (1 августа 1881–1896 г.). Смоленск: Типография П. А. Силина, 1897. 120 с.
7. Гудван А. М. Очерки по истории движения служащих в России, (Ч. 1: До революции 1905 года). Москва: Ц.К.ССТС, 1925. XX с. 248 с.
8. Е. Ш. Нормировка труда приказчиков и ремесленников. Ч. I. Киевская мысль. 1907. № 60. 17 марта. С. 2.
9. Колычев, А. Приказчики и их нужды. Ярославль: Типо-литография насл. Э. Г. Фальк, 1905. 59 с.
10. Магась-Демидас Ю. І. Від товариств взаємодопомоги до професійних спілок: третій з'їзд торговельно-промислових службовців 1906 р. Вісник науки та освіти. 2024. № 6 (24). С. 1208–1224.
11. О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах. Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1887. Собр. 3-е. Т. II. С. 265.
12. О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1900. Собр. 3-е. Т. XVII. С. 355–356.
13. Отдых торгово-промышленных служащих (по данным анкеты 1909 г.). Вып. III. Сост. по данным анкеты Г. А. Верховским под ред. А. М. Никитина. Москва: Склад издания: книжный магазин «Наука», 1913. 109 с.
14. Правила о надзоре за заведениями фабричной промышленности и взаимных отношениях фабрикантов и рабочих. (1888). Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1888. Собр. 3-е, Т. V. С. 262–270.
15. Прокопович С. Н. К рабочему вопросу в России. Санкт-Петербург: Изд. Е. Д. Кусковой, 1905. 208 с.
16. Телеграммы. Сын отечества. 1905а. № 75. 14 мая. С. 5-6.
17. Телеграммы. Сын отечества. 1905b. № 89. 31 мая (13 июня). С. 6-8.
18. Телеграммы. Сын отечества. 1905с. № 90. 1 июня. С. 4-6.
19. Телеграммы. Сын отечества. 1905d. № 91. 2 (15) июня. С. 5-8.
20. Телеграммы. Сын отечества. 1905е. № 95. 7 (20) июня. С. 5-6.
21. Телеграммы. Сын отечества. 1905f. № 222. 8 (21) ноября. С. 7.
22. Устав торговый. О приказчиках, поверенных и комиссионерах, товариществах: полном, на вере и артельном. Сборник решений гражданского кассационного департамента Правительствующего сената / Сост. Г. В. Бертольдт. Б. м.: Изд. юридического книжного магазина Ф. С. Бусыгина, 1893. 326 с., XXXI с.
23. ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп.1. Спр. 2118. Арк. 11.

REFERENCES

1. Antoshkin, D. (1921). Ocherk dvizheniya sluzhashchikh v Rossii (so vtoroi polovini XIX-go veka) [An Outline of the Employees' Movement in Russia (from the Second Half of the 19th Century)]. Moskva: Biblioteka professionalnogo dvizheniya, 102 p. [in Russian].
2. Vinokur, D. (B. g.). Torgovie sluzhashchie Kharkova [Commercial employees of Kharkiv]. Professionalnoe dvizhenie sluzhashchikh Ukraine (1905-1907): sbornik. B.m.: Izdatelstvo VUSPS «Ukrainskii rabochii», 7–34. [in Russian].
3. Vrachebno-sanitarnaya khronika [Medical and Sanitary Chronicle] (1905). Vrachebnaya gazeta – Medical Newspaper. 1905. 7. 20. [in Russian].
4. Gorodovoe polozhenie [Municipal Regulations]. (1895). Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (sobr. 3-e, Vol. XII), 430–456. [in Russian].
5. Goryaistov, M. (B. g.). Iz istorii professionalnogo dvizheniya sluzhashchikh Poltavi [From the history of the professional movement of employees in Poltava]. Professionalnoe dvizhenie sluzhashchikh Ukraine (1905-1907): sbornik. B.m.: Izdatelstvo VUSPS «Ukrainskii rabochii», 136–145. [in Russian].
6. Grachev, V. I. (Comps.). (1897). O prazdnichnom otdikhe V pamyat o prekrashchenii torgovli po voskresnim i drugim prazdnichnim dnyam v g. Smolenske. (1 avgusta 1881-1896 g.) [On Holiday Rest. In Memory of the Cessation of Trade on Sundays and Other Holidays in Smolensk]. Smolensk: Tipografiya P. A. Silina, 120 p. [in Russian].
7. Gudvan, A. M. (1925). Ocherki po istorii dvizheniya sluzhashchikh v Rossii [Essays on the History of the Employees' Movement in Russia], (Ch. 1: Do revolyutsii 1905 goda). Moskva: Ts.K.SSTS, 248 p. [in Russian].
8. E. Sh. (1907) Normirovka truda prikazchikov i remeslennikov [Labor Standardization of Clerks and Artisans]. Ch. I Kievskaya misl – Kiev Thought. 60. 17 marta. 2. [in Russian].
9. Kolichev, A. (1905). Prikazchiki i ikh nuzhdy [Clerks and Their Needs]. Yaroslavl: Tipolitografiya nasl. E. G. Falk, 59 p. [in Russian].
10. Mahas-Demydas, Yu. I. (2024). Vid tovarystv vzaiemodopomohy do profesiinykh spilok: tretii zizd torhovel'no-promyslovykh sluzhbovtiv 1906 r. [From Mutual Aid Societies to Trade Unions: The Third Congress of Commercial and Industrial Employees in 1906]. Visnyk nauky ta osvity (Serii «Filolohiia», Serii «Pedahohika», Serii «Sotsiolohiia», Serii «Kultura i mystetstvo», Serii «Istoriia ta arkhelohiia»): zhurnal, 6 (24), 1208–1224. [in Ukrainian].
11. O maloletnikh, rabotayushchikh na zavodakh, fabrikakh i manufakturakh [On Minors Working in Factories, Mills, and Manufactories]. (1887). Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (sobr. 3-e, Vol. II), 265–267. [in Russian].
12. O prodolzhitel'nosti i raspredelenii rabocheho vremeni v zavedeniyakh fabrichnozavodskoi promishlennosti [On the Duration and Distribution of Working Hours in Industrial Establishments]. (1900). Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (sobr. 3-e, Vol. XVII), 355–356. [in Russian].
13. Otdikh torgovo-promishlennikh sluzhashchikh (po dannim anketi 1909 g.) [Rest of Trade and Industrial Employees (Based on the 1909 Survey Data)]. (1913). Vip. III. Sost. po dannim anketi G. A. Verkhovskim pod red. A. M. Nikitina. Moskva: Sklad izdaniya: knizhnii magazin «Nauka». 109 p. [in Russian].
14. Pravila o nadzore za zavedeniyami fabrichnoi promishlennosti i vzaimnykh otnosheniyakh fabrikantov i rabochikh [Rules for the Supervision of Industrial Establishments and the Mutual Relations of Manufacturers and Workers]. (1888). Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (sobr. 3-e, Vol. V), 262–270. [in Russian].
15. Prokopovich S. N. (1905). K rabochemu voprosu v Rossii [On the Labor Question in Russia]. Sankt-Peterburh: Izd. Ye. D. Kuskovoi, 208 p. [in Russian].
16. Telegrammi [Telegrams] (1905a). Sin otechestva – Son of the Fatherland. 75. 14 maya. 5-6. [in Russian].
17. Telegrammi [Telegrams] (1905b). Sin otechestva – Son of the Fatherland. 89. 31 maya (13 iyunya). 6-8. [in Russian].
18. Telegrammi [Telegrams] (1905c). Sin otechestva – Son of the Fatherland. 90. 1 iyunya. 4-6. [in Russian].
19. Telegrammi [Telegrams] (1905d). Sin otechestva – Son of the Fatherland. 91. 2 (15) iyunya. 5-8. [in Russian].
20. Telegrammi [Telegrams] (1905e). Sin otechestva – Son of the Fatherland. 95. 7 (20) iyunya. 5-6. [in Russian].
21. Telegrammi [Telegrams] (1905f). Sin otechestva – Son of the Fatherland. 222. 8 (21) noyabrya. 7. [in Russian].
22. Ustav torgovii. O prikazchikakh, poverennikh i komissionerakh, tovarishchestvakh: polnom, na vere i artel'nom [Commercial Statute. On Clerks, Attorneys, and Commissioners, Partnerships: Full, on Faith, and Artel]. (1893). Sbornik reshenii grazhdanskogo kassatsionnogo departamenta Pravitelstvuyushchego senata / Sost. G. V. Bertgoldt. Izd. Yuridicheskogo knizhnogo magazina F. S. Busigina, 326 p., XXXI p. [in Russian].
23. TsDIAK Ukrainy [Central State Historical Archives in the city of Kyiv], f. 1335, op. 1, spr. 2118.